

**ALISHER NAVOIYNING MANOQIB ASARLARIDA IFODALANGAN TUB
TURKIY SO‘ZLAR XUSUSIDA****Xo‘janiyazova Shahnoza Satimboyevna***Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti, f.f.f.d. (PhD)***Ziyodullayev Abbosjon***Toshkent amaliy fanlar universiteti 1-kurs magistranti*

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiyning manoqib (“Xamsatul-mutahayyirin”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, “Holoti Pahlavon Muhammad”) asarlarida ishlatilgan tub turkiy so‘zlarni aniqlash, ularning matndagi kontekstual ma’nolarini izohlash, tarixiy-etimologik jihatdan ochib berish iborat.

Kalit so‘zlar: aytmoq, kelmoq, sema, semema, dag‘i, leksika.

Turkiy so‘zlarning aksariyati ko‘plab qarindosh tillar uchun umumiy, ya’ni mushtarak qatlam ekanligi barchaga ma’lum. Shuning uchun bo‘lsa kerak, asl turkiy qatlamga mansub so‘zlar umumturkiy leksika, umumturkiy qatlam tushunchalari ostida tahlil qilinadi⁶⁴. O‘zbek xalqi o‘z tarixining turli davrlari va bosqichlarida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, madaniy, siyosiy diniy va boshqa aloqada bo‘lgan va bu xalqlarning tili o‘zbek tiliga va o‘z navbatida, o‘zbek tili qo‘shni xalqlar tiliga ma’lum darajada ta’sirini o‘tkazgan. Xususan, o‘zga tillardan o‘zbek tiliga ko‘plab so‘zlar o‘zlashganini shu ekstralingvistik omillar bilan izohlash mumkin. Natijada, o‘zbek tili lug‘at tarkibida uning o‘ziga xos leksik qatlam bilan birga arab, fors-tojik, mo‘g‘ul, so‘g‘d, sanskrit, xitoy va h.k. tillardan o‘zlashgan leksik ham yuzaga kelgan⁶⁵. Umumturkiy so‘zlar qadimgi turkiy til davri turkiy tillarning umumtaraqqiyot bosqichiga xos xususiyatlarning to‘laligicha namoyon bo‘lishi bilan xarakterlanadi⁶⁶. O‘z qatlam deganda aslan shu tilniki bo‘lgan leksemalar va shular asosidagi yasallishlar, shuningdek, o‘z affiks bilan boshqa til so‘zlaridan hosil qilingan leksemalar tushuniladi⁶⁷. E.Begmatovning ta’kidlashicha: “O‘z qatlamga o‘zbek tilida azaldan mavjud va genetik jihatdan bu tilning o‘ziniki bo‘lgan tub (asl) turkiy so‘zlar va o‘zbek tilining o‘zida yasalgan so‘zlar kiradi⁶⁸.”

⁶⁴ Бегматов Э. Ўзбек тили тарихий лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.53.

⁶⁵ Шоабдурахмонов Ш., Аскарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 120.

⁶⁶ Абдувалиева Д. Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD). ... дисс. – Тошкент, 2017. – Б. 13.

⁶⁷ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўзбекистон, 1992. –Б. 173.

⁶⁸ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари... –Б.53.

O'zbek adabiy tilining shakllanishi va boyishida Alisher Navoiy ijodining o'rni beqiyosdir. Navoiy faqatgina o'z she'riyatida emas, balki nasriy asarlari, xususan, "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" va "Holoti Pahlavon Muhammad" asarlarida ham turkiy tilning lug'aviy imkoniyatlarini ochib bergan. Manoqib asarlari o'z davrining jonli tili, tasavvufiy, axloqiy va maishiy hayotini aks ettiruvchi muhim manba bo'lish bilan birga, XV asr chig'atoy (eski o'zbek) tili leksikasini, ayniqsa, uning o'zagi bo'lgan tub turkiy so'zlar qatlamini o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Eski o'zbek adabiy tilida keng qo'llangan qadimgi turkiy so'zlarning muayyan qismi asarlar matnida aks etgan. Manoqiblar so'z boyligida qo'llangan tub turkiy leksemalarni quyidagicha tahlil:

Kel= leksemi qadimgi turkiy tilda faqat "kelmoq" ma'nosida (DTS, 296-297), eski o'zbek adabiy tilida 1) kelmoq; 2) bo'lmoq, hisoblamoq; 3) qaytmoq; 4) eshitmoq; 5) paydo bo'lmoq, dunyoga kelmoq, tug'ilmoq; 6) ma'lum bo'lmoq; 7) fursat etmoq semalarida qo'llangan (II, 106). Bu fe'l ket=, keč=, kez= fe'llari singari ke= (<ki=) so'zidan shakllangan deb faraz qilinadi (ESTYa, III, 16). Agar bu fikrni tan olsak, kel=, ket= fe'llari oxiridagi l, t qismlari "yaqinlashish", "uzoqlashish" ma'nosini ifodalovchi qo'shimcha bo'ladi. Unda ch qismi "botib" z qismi "turli yo'nalish" ma'nosini ifodalagan bo'lib chiqadi (O'TEL, I, 200). XMda qayd etilgan kel= so'zining tubandagi ma'nolarda qo'llangani kuzatildi:

1) qaytmoq: Cherik shahrga kelgandin so'ngra Darvesh Hojining tundliqlaridin as'hob naqlar qilurlar erdi (12);

2) ma'qul kelmoq: Nevchunkim, doyim aning ahvolig'a matla' bo'lg'ondin tavajjuh shuhud asli nuqsoni lozim kelur (22);

3) bo'lmoq, hisoblamoq: Bir kun hayolg'a keldikim, umrg'a e'timod yo'qtur, bo'lmag'aykim, bu orzuni go'rga eltgaysen, avlo uldurkim, alarg'a arz qilg'aysen (39).

Qadimgi turkiy tilda yuzlan= fe'li "burmoq, qayirmoq, o'girmoq"; "murojaat qilmoq" (DTS, 288), eski o'zbek adabiy tilida 1) kelmoq, ketmoq, jo'namoq, otlamoq; 2) yo'llanmoq, biron tomonga yurmoq; 3) ro'y bermoq, paydo bo'lmoq 4) to'g'ri kelmoq, yaqinlashmoq; 5) duch kelmoq ma'nolarida qo'llangan (ANATIL, III, 581). "Biror kimsa yoki narsaga yuzini qaratmoq", "unga tomon o'girilmoq, qaramoq" (O'TIL, V, 78) semasidagi yuzlan= so'zi manoqiblarda uchta ma'noda qo'llangan:

1) kelmoq, ketmoq, jo'namoq, otlamoq: Sen bu muddatdakim, meni sevar erding ul kofirni, ul zindiqni sevarsen deb chin ayturlar erdikim, muddatekim, Qur'on tilovat qilur erdim, menga vajdu hol yuzlanmadi (XM, 21);

2) duch kelmoq: Solik avvalgi arbainda ul maqomg'a yetsa, darde aning olig'a kelurkim, agar buqoi mufrit yuzlansa, ishining guftorig'a dalolat qilur (HSHA, 78).

Eski o'zbek adabiy tilida avval bo'lgan ish-harakat, narsa-hodisaning takror yuz berishi, boshlanishi va davom etishini bildiruvchi takror holda; qaytadan, tag'in (O'TIL, V, 112)

ma'nosini ifodalovchi, turkiy qatlamga oid bo'lgan dag'i leksemasi yana ko'makchisi bilan sinonimik qatorni yuzaga chiqargan. Navoiy davrida har ikki so'z faol qo'llangan. Hozirgi kunga kelib, dag'i so'zi o'zbek tilida tag'in shaklida ishlatiladi: Bu baytni dag'i ko'p o'qurlar edi (HSHA,72); Yana biri shafqati mufritki, borcha rindlarni aziz tutqaylar va mo-amkana rioyatlarini vojib ko'rgaylar va alardin har xato va zalal voqe' bo'lsa muvoxazasig'a mashg'ul bo'lmag'aylar (HSHA,74).

Eski o'zbek adabiy tilida "yozmoq, bitmoq" semasidagi ayt= so'zi (ANATIL, I, 69) bit= leksemasi bilan sinonimlikni yuzaga chiqargan: Faqirg'a o'z muborak xatlari bila bitilgan devonni inoyat qildilar (XM,55); Faqirning "Tuhfat ul-afkor" qasidamdinkim, alarning otig'a aytilibtur va yuqori mazkur bo'ldi (XM,31).

Qadimgi turkiy tilda ek= leksemasi asli eñ tarzida talaffuz qilingan bo'lib, keyinchalik ñ undoshi g undoshiga (ESTYa, I, 251), g undoshi o'z navbatida k undoshiga almashgan (Devon, I, DTS, 167): eñ=> eg=> ek=. Bu fe'l asli "yerga urug' sochmoq" ma'nosini bildirgan, "ko'chat o'tqaz=" ma'nosidan o'sib chiqqan (O'TEL, I, 461). Eski o'zbek adabiy tilida 1) ekmoq, o'tqazmoq; 2) sochmoq, ko'paytirmoq, ko'paytirishga boshlamoq, sabab bo'lmoq; 3) qadamoq, ekmoq, tikmoq ma'nolarida qo'llangan (ANATIL, III, 561). "Xamsat ul-muthayyirin"dan keltirilgan quyidagi misolda "ekmoq, o'tqazmoq" ma'nosida ishlatilgan: Muborak xotirlari tashxizi uchun bir oz zamon anda bo'lur ermishlar va ba'zi yig'ochlarga dag'i iltifot qilib, yer ko'rguzur ermishlarki, qayda ekkay (12).

"Narsani ushlab yoki biror asbob bilan tutib qo'lga kiritmoq" (O'TIL, III, 115) ma'nosidagi al=so'zi eski o'zbek adabiy tilida "bermoq, keltirmoq" (ANATIL, I, 270) ber=, "kimsaning o'z qo'lga yoki ixtiyoriga bermoq" (O'TIL, IV, 150) hamda topshir= so'zlari bilan antonimik munosabatga kirishgan: Aning rifqu muvofaqatin ne til bilan taqdir qila olg'aymen va ne qalam tahriri bila bayon qila olg'aymen (HPM,88); Javob beray, siz bori savolingizni ayting (HPM,90); Chun ro'zgor harunlig'idin va laylu nahor buqalamunlig'idin Pahlavon Busaid hayot vadyatin muqtazoyi ojilg'a topshurubdur (HPM,192).

Hozirgi o'zbek adabiy tilida "yuqoriga, balandga yoki biror narsa ustiga ko'tarilmoq" (O'TIL, IV, 498) semasidagi chiq= fe'li "tushmoq, pastga tushmoq" (ANATIL, III, 262) ma'nosidagi tush=so'zi bilan zidlangan: To madfang'a, bu faqir yasag'on hazirag'a eltilar, alar o'zlari sunnat tariqi bila maqbara ichiga tushub (HSHA,79)... Aziz farzandni shar' vajhi bila oxirat yeriga qo'yub, tengriga topshurub, talabi g'ufron uchun duolar qilib chiqtilarkim, hech nav' tag'ayyur hollarig'a zohir bo'lmadi (HSHA,79).

Qadimgi turkiy tilda 1) ko'rmoq, boqmoq, qaramoq; 2) tobe bo'lmoq, bo'ysunmoq; 3) boshdan kechirmoq, tortib ko'rmoq, chekmoq, tortmoq; 4) eshitmoq, qabul qilmoq; 5) taxmin qilmoq (DTS, 317) semalarini anglatishda ko'r= fe'lidan foydalanilgan. Eski o'zbek adabiy tilida 1) ko'rmoq, qaramoq; 2) aniqlanmoq; 3) nazar solmoq; e'tibor bermoq; 4) uchratmoq;

5) boshdan kechirmoq, tortmoq; 6) sezmoq, bilmoq; 7) hisoblamoq, qabul qilmoq, gumon qilmoq; 8) topmoq, uchratmoq; 9) e’tibor qilmoq ma’nolari qatori, yordamchi fe’l vazifasini ham o’tagan (ANATIL, II, 154). Ko’r= so’zining hozirgi o‘zbek adabiy tilida ishlatilishi yuqori chastotaga ega bo‘lib, semantik doirasi kengayib, 16 ta ma’noni bildiradi (O‘TIL, II, 469). Manoiqlarlarda ko’r= fe’li quyidagi 9 ta ma’noni ifodalagan:

1) qaramoq: Yana biri shafqati mufritki, borcha rindlarni aziz tutqaylar va mo-amkana rioyatlarini vojib ko’rgaylar (HSHA,74);

2) aniqlanmoq, qaror qilmoq: Ko’rdilarki, alarning giriftorlig’i andoq yerda ermashki, o’zluqlari bila yo birovning sa’y va ehtimomi bila xalosliq mumkin bo’lg’ay (HSHA,78);

3) nazar solmoq; e’tibor bermoq, ko’zdan o’rkazmoq: Oqibat andoq ma’lum bo’ldikim, egnimni ulaydurg’onda jaybimda qog’oz ko’rubtur, ohistaliq bila ul qog’ozni chiqorib ko’rubtur (HPM,91);

4) uchratmoq: Bukunkim, faqirni alar xizmatida ko’rubtur, bu xayol bilakim, nogoh alar tuno kungi holni faqirg’a izhor qilsalar (XM,60);

5) bildirmoq, qayd etmoq: Muning dag’i ta’rifida rangin ruq’a bitib, istihsonlar ko’rguzub yiborib erdilar (XM, 28);

6) sezmoq, bilmoq: Alarni chun mundoq xushhol ko’rdum, ayttimkim: “Himmat tutsalar bu dastur bilan bu fan qoidasida muxtasare raqam qilsam” (XM,45).

7) hisoblamoq, qabul qilmoq: Ul jumladin dag’i bir nechakim, aynil-yaqin bo’lubtur bitimagi munosib ko’rundi (XM,60).

8) boshdan kechirmoq, sodir bo’lmoq: Alar favt bo’lur yilkim, ul voqea ko’rgan tarixdin o’ttuz-o’ttuz to’rt yil taxminan o’tub erkin, Xoja Dehdorni ba’zi muhim uchun Astrobod viloyatig’a yiborib erdim (XM,61).

9) sezmoq, e’tibor qilmoq: Hazrati Xoja Abdulaziz chun ko’rdilarkim, hol o’zga nav’dur, o’zlari madad berib, alarning boshin mashriq jonibidin shimol jonibig’a qilib, yuzlarin qibla sori qildilar (XM,63).

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiyning manoiqlar asarlarida ishlatilgan turkiy qatlamga oid leksemalarning hozirgi kunda kelib ham faol qo’llanmoqda. Shuningdek, turkiy so’zlarning aksariyati bugungi zamonaviy o‘zbek tili uchun ham asos bo’lib xizmat qilmoqda, ba’zilar esa til tarixi va etimologiyasini o’rganishda muhim manba hisoblanmoqda. Muallif o’z zamondoshlari va ustozlari hayotini tasvirlashda turkiy so’zlardan yuksak mahorat bilan foydalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдувалиева Д. Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD). ... дисс. – Тошкент, 2017. – Б. 13.
2. Бегматов Э. Ўзбек тили тарихий лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.53.
3. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари... –Б.53.
4. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўзбекистон, 1992. –Б. 173.
5. Хо‘жаниязова Ш. Alisher Navoiyning manoqib asarlari leksikasi. – Toshkent: Bookmany Print, 2023. – 155 b.
6. Хо‘жаниязова Ш. Navoiyning manoqib asarlarida fe’llar semantikasi. Til va adabiyoti ta’limi. – Toshkent, 2021. – № 2. –В. 27-29.
7. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 120.
8. Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2008. – 114 б.

Shartli qisqartmalar

ANATIL – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, I-IV. 1983-1985; I-1983, 646 б.; II-1983, 642 б.; III-1984, 622 б.; IV-1985, 636 б.

ARS – Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. М: Русский язык, 1976. – 595 с.

DLT – Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I-III. – Тошкент: Фан, 1960-1963. Т. I. 1960. – 499 б.; Т. II. 1961. – 427 б.; Т. III. 1963. – 461 б.

HPM – Alisher Navoiy XX jildlik, X jild. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. – Toshkent: G‘afur G‘ulom. 2013.

TjRS – Таджикско-русский словарь. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1954. – 789 с.

XM – Alisher Navoiy XX jildlik, V jild. Xamsat ul-mutahayyirin. – Toshkent: G‘afur G‘ulom. 2013. – 856 б.

O‘TEL – Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет, 2000. – 599 б.; Ўзбек тилининг этимологик луғати (арабча бирликлар ва уларнинг ҳосилалари). – Тошкент: Университет, 2003. – 599 б.; Ўзбек тилининг этимологик луғати (форсча-тожикча бирликлар ва уларнинг ҳосилалар). – Тошкент: Университет, 2009. – 282 б.

O‘TIL – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008. I-2006, – 680 б.; II-2006, – 672 б.; III- 2007, – 688 б.; IV-2008, – 608 б.; V-2008, – 592 б.